

Odgojiteljeva komunikacija i govorni razvoj djece

Ljutić, Anita

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:576659>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-23**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI
STUDIJ

ANITA LJUTIĆ
DIPLOMSKI RAD

ODGOJITELJEVA KOMUNIKACIJA I
GOVORNI RAZVOJ DJECE

Zagreb, lipanj 2020.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ
(Zagreb)

DIPLOMSKI RAD

Ime i prezime pristupnika: Anita Ljutić

**TEMA DIPLOMSKOG RADA: Odgojiteljeva komunikacija i govorni razvoj
djece**

Mentor: doc.dr.sc. Jelena Vignjević

Zagreb, lipanj 2020.

SADRŽAJ

Sažetak	1
Summary	2
1. UVOD	4
2. DJEČJI JEZIČNI RAZVOJ	6
2.1. Teorije o usvajanju jezika i istraživanje dječjeg jezika	6
2.2. Govorno-jezični razvoj djece	9
2.3. Usvojenost jezika-temeljna kompetencija za cjeloživotno učenje	14
3. KOMUNIKACIJA ODGOJITELJ I DJECA	16
3.1. Dječji vrtić-mjesto cjelovitog razvoja djeteta	18
3.2. Prostorno-materijalno okruženje i njegova uloga u govornom razvoju djece	20
3.3. Odgojitelj kao govorni uzor	21
3.4. Obilježja odgojiteljeva govora upućenog djetetu	23
4. PRIKAZ ISTRAŽIVANJA	25
4.1. Metodologija istraživanja	25
4.2. Ispitanici	28
4.3. Rezultati i rasprava	29
4.3.1. Komunikacija odgojitelja prema stupnju njihova obrazovanja....	31
4.3.2. Komunikacija odgojitelja prema godinama staža	32
4.3.3. Ukupno o rezultatima	33
5. ZAKLJUČAK	36
Literatura	38
Prilog	40
Popis tablica	41
Popis slika	42
Izjava o samostalnoj izradi rada	43
Izjava o autorstvu rada i o javnoj objavi rada	44

Sažetak

Danas se u suvremenom svijetu susrećemo s različitim oblicima prenošenja poruka, a govor je način komunikacije koji zauzima veoma važnu ulogu u našim životima. Govor je primarno sredstvo koje čovjek koristi u izražavanju svojih misli, potreba, osjećaja i stavova, te zauzima važnu ulogu u našem životu i životu naše djece. Vrtić je kao odgojno-obrazovna ustanova, uz obitelj, mjesto gdje dijete provodi većinu svoga vremena do polaska u školu. Ustanova ranog odgoja i obrazovanja igra jako bitnu i nenadomjestivu ulogu u djetetovu životu i počiva na postulatu koji je utkan u svaki segment odgojno-obrazovnog rada, a to je cjeloviti razvoj djeteta. Vrtić kao dječja kuća potiče razvoj djeteta na svim razvojnim područjima i svjestan je neraskidive veze između različitih aspekata djetetova razvoja. Poticanjem svih segmenata djetetova razvoja odgojitelji imaju značajnu ulogu i u poticanju govorno-jezičnog razvoja djece. Neprikladan govorni uzor iz djetetove okoline ili odrastanje u socijalno i pedagoški nemotivirajućoj sredini često su neki od funkcionalnih uzroka koji dovode do govorno-jezičnih poremećaja.

Rad donosi prikaz teorijskog pregleda istraživanja dječjega jezičnoga razvoja. Autorica se osvrće na komunikaciju odgojitelja i djece te na poticanje govorno-jezičnog razvoja djece u vrtiću u trima segmentima: prostorno-materijalnom kontekstu, zakonskom okviru kojim je propisan rad na poticanju govornog razvoja djece te u segmentu jezičnoga ponašanja odgojitelja kao govornog uzora. Potom slijedi prikaz istraživanja tijekom kojeg je istraživačica metodom promatranja bilježila prisutnost određenih komunikacijskih elemenata kod odgojitelja za vrijeme neposrednog rada s djecom. Istraživanje je polazilo od pretpostavke da će pozitivne komunikacijske postupke češće iskazivati odgojitelji višeg stupnja obrazovanja, neovisno o radnom iskustvu, no rezultati su pokazali da je ta pretpostavka samo djelomično točna. Odnosno, odgojitelji s višim stupnjem naobrazbe pokazali su u komunikaciji s djecom češću i uspješniju uporabu samo nekih od komunikacijskih elemenata koji su se promatrali.

Ključne riječi: komunikacija, razvoj govora, odgojitelj i dijete, cjeloživotno učenje

Summary

In modern world we live in nowadays, we encounter different ways of conveying a message, and speech is definitely a type of communication that takes up a very important role in all our lives.

It is the most important tool people use to express their thoughts, needs, feelings and viewpoints, and therefore it takes up a very important role in our lives and the lives of our children. Kindergarten as an educational institution, alongside family, is a place where a child spends most of its time before it starts school. Being an institution for early education kindergarten plays an irreplaceable role in a child's life, as it rests on its fundamental postulate that is woven into every single segment of an educational process - a coherent development of every single child. Kindergarten encourages all aspects of a child's development and it is fully aware of their interconnectedness. By encouraging all segments of a child's development kindergarten teachers play a significant role in encouraging speech and language development as well. Inappropriate speech rolemodel in a child's habitat or growing up in a socially or educationally un motivating environment often are some of the root cause that can lead to language disorder.

This paper gives us an outline of theoretical overview of child's language development exploration. The author reflects the communication that takes place between the kindergarten teacher and the children and encouraging the speech and language development of children according to three segments: spatial - material context, legal framework that has been proscribed for encouraging children's speech development and the segment of kindergarten teacher's language conduct as an ultimate speech rolemodel. Subsequently we encounter an outline of detailed exploration during which the author by method of scrutiny took record of presence of certain communication elements that the teacher displays during the immediate interaction with children. The exploration took as its starting point an assumption that the positive communication pattern will be displayed more often by the teachers with higher level of education, nevermind the work experience, but the results showed this assumption to be only partially correct. To be more precise, kindergarten teachers with higher level of formal education displayed in their

communication with children more frequent and more successful use of only some of the communication elements that were being observed.

Key words: communication, speech development, a kindergarten teacher and a child, lifelong learning

1. UVOD

Cilj diplomskog rada *Odgojiteljeva komunikacija i govorni razvoj djece* istražiti je prisutnost određenih komunikacijskih elemenata u govoru i komunikaciji odgojitelja dječjih vrtića s područja Sesveta. Elementi koji su tom prilikom promatrani izvedeni su iz prije provedenih istraživanja te na osnovu proučenih teorija dječjega jezičnog razvoja. Uzevši u obzir da su odgojitelji djeci neposredni govorni uzori, djeca velik dio komunikacijskih elemenata preuzimaju od njih. Teorije dječjeg razvoja zalažu se za koheziju bioloških i okolinskih utjecaja na cjelokupni dječji razvoj, pa tako i na razvoj govora. Okolinski utjecaji uključuju prije svega obitelj u kojoj dijete odrasta, ali i dječji vrtić kao kontekst suvremenog djetinjstva velike većine djece.

Razvoj i učenje djeteta dešavaju se usporedno, pa takva treba biti podrška odgoju, učenju i razvoju djeteta. Utjecanjem na jednu dimenziju razvoja neminovno utječemo i na druge, štoviše usko su povezane. Učenje djeteta odvija se stvaranjem vlastitih neposrednih iskustava, a sve u aktivnostima koje su cjelovite i koje imaju smisla za dijete (prema Slunjski, 2003). Značajnu ulogu u razvoju djetetovih kompetencija i sposobnosti imaju socijalni, emocionalni, kognitivni i prostorni kontekst. Odgojitelj je izvor i model kako jezičnoga tako i svih ostalih aspekata ukupnoga dječjeg razvoja (prema Babić, 1989).

Poznato je da djeca uče po modelu promatrajući svoje uzore te pritom usvajaju oblike ponašanja kao i stavove modela. Spremnost djeteta da imitira kao i snaga utjecaja na dijete ovise o nekoliko karakteristika modela. Veća je vjerojatnost da će usvajati socijalne vještine tople i osjetljive osobe, kao i one koji su u njihovim očima moćniji i kompetentniji. Ukoliko tvrdnje i ponašanja modela nisu usklađeni djeca će vjerojatno izabrati niži oblik ponašanja. Na primjer, same izgovaranje namjere ili dogovaranje pravila treba svakodnevno provoditi, a ne samo spominjati (prema Berk, 2015).

Pretpostavka ovog istraživanja je da će pozitivne komunikacijske elemente češće iskazivati odgojitelji s visokom ili višom stručnom spremom, neovisno o radnom iskustvu. Prilikom izrade rada korištene su: deskriptivna metoda, metode analize

i sinteze, neovisno promatranje i metoda istraživanja sekundarnih izvora podataka (knjiga, stručnih radova, znanstvenih članaka te internetskih izvora). Rad je podijeljen u pet poglavlja. Nakon uvodnog dijela slijedi poglavlje *Dječji jezični razvoj* u kojem se iznose teorije i tijek dječjega jezičnog razvoja. U središte zanimanja ovoga rada je dječji govor od rođenja do polaska u osnovnu školu, pa se u ovom dijelu donose i značajke zakonitosti dječjega govornog razvoja. Sljedeće poglavlje, *Komunikacija odgojitelja i djece*, donosi uvod u fenomen komunikacije. U prvom planu bavi se komunikacijom, kompetencijama odgojitelja i prostorno-materijalnim uvjetima u predškolskim ustanovama. Važna uloga i bitan utjecaj predškolskog odgoja u cjelovitom razvoju djeteta objašnjena je i predstavljena kao podupirući faktor obitelji i djetetu. Četvrta cjelina, *Prikaz istraživanja*, detaljno prikazuje način, metode, uzorak i statističku obradu podataka dobivenih provedenim istraživanjem. Donosi se detaljna analiza cjelokupnog istraživanja i stavlja se u kontekst predškolske ustanove. Autorica nastoji uzeti u obzir teorijska kao i praktična saznanja o radu s djecom rane i predškolske dobi te ih primijeniti u tumačenju dobivenih rezultata. Olakotna okolnost i dodana vrijednost ovom istraživanju jest uključenost svih sudionika kao i istraživača u cjelokupan proces, čime se otvaraju vrata daljnjim istraživanjima i promišljanjima struke o ovoj tematici. Posljednje je poglavlje *Zaključak*, objedinjuje najbitnije činjenice teorijskih spoznaja i rezultate istraživanja, donosi kritički osvrt na istraživanje i mogućnosti daljnjeg istraživanja.

2. DJEČJI JEZIČNI RAZVOJ

2.1. Teorije o usvajanju jezika i istraživanje dječjeg jezika

Komunikacija govorom karakteristična je za ljude. Dječje usvajanje jezika u vrlo kratkom vremenu zadivljuje i potiče mnoga pitanja. Postoji li odvojeni sustav u mozgu sa svrhom kreiranja govora ili je govor rezultat općih kognitivnih sposobnosti, događa li se taj proces kod sve djece na jednak način ili je rezultat individualnih ili kulturalnih razlika...(prema Berk, 2015). Od davnine ljudi pokušavaju dati odgovore na ta pitanja, a aktivno istraživanje jezika traje i danas. Svaka teorija donosi određene argumente i doprinosi spoznavanju fenomena ovladavanja jezikom, no još nijedna od njih nije riješila to pitanje do kraja. Još od vremena antičke Grčke moguće je pratiti temeljnu dvojbu: je li ovladavanje jezikom određeno biološkim elementima koji su unutar čovjeka sama ili okolinskim elementima koji su izvan njega. Tvrdnji da je jezik prirodan i spontani dio biološkog sazrijevanja suprotstavljali su se aristotelovci s tvrdnjom da je jezik dogovoren sustav te da ga svaka nova generacija iznova uči (prema Vasta, Haith i Miller, 1998). Brojne znanstvene discipline i danas nastoje do kraja protumačiti i odgovoriti na pitanje na koji način djeca usvajaju jezik. Postoji više teorija jezičnoga razvoja.

Prvim pravim istraživačem dječjeg jezika smatra se Charles Darwin koji je vodio dnevnik o jezičnom razvoju svoga sina i zapažanja o tom procesu iznio u znanstvenom članku. Time je i po prvi put dijete postalo središte istraživanja. Njegov članak pod nazivom *A Biographical Sketch of an Infant* uz jezična obilježja donosi uvid u dječja psihološka stanja (strah, ljutnja...) te u način izražavanja tih stanja. Tijekom promatranja detaljno je opisao razna obilježja i elemente jezika koje možemo lako povezati sa suvremenom psiholingvističkom literaturom. Time je započelo **prvo razdoblje** istraživanje dječjeg jezika (1877. – 1926.) tijekom kojeg je dnevničko praćenje jezičnog razvoja djeteta bilo osnovna metoda (prema Kuvač, Palmović, 2007). Osnovno obilježje tih dnevnika bilo je opažanje i bilježenje određenih pojava, na primjer: prva riječ, rečenica i sl. Roditelji su bili najčešći promatrači zbog najboljeg poznavanja djeteta, te lakog pristupa djetetu, kao i lakog prepoznavanja određenih obrazaca komunikacije.

Pojavom biheviorizma započelo je **drugo razdoblje** istraživanje dječjeg jezika (1926. – 1959.) koje je obilježilo biheviorističkog tumačenje. Metoda proučavanja obuhvaćala je velike uzorke u koje su uz djecu urednog razvoja uključena i ona s usporenim razvojem, blizanci, darovita djeca, djeca iz različitih socioekonomskih uvjeta itd. Unatoč kontroli i znanstvenoj strogosti tih istraživanja i dalje su samo opisali obrasce u govornom razvoju dok za njih nisu nudili konzistentna objašnjenja. Nedostatak je tih istraživanja zanemarenost razvoja gramatike i sintakse. Stavovi biheviorista zaključuju da djeca oponašaju tuđi govor. Skinner u svojoj knjizi *Verbalno ponašanje* (1957) tvrdi da se operantnim uvjetovanjem može objasniti usvajanje jezika. Njegovom stajalištu suprotstavlja se Noam Chomsky, lingvist, uz potporu drugih psiholingvisti, sa tvrdnjom da usvajanju jezika treba jaka biološka osnova (prema Kuvač, Palmović, 2007).

Treće razdoblje istraživanja dječjeg jezika, koje traje i danas, orijentirano je na longitudinalne studije i istraživanje jezičnih korpusa (usp. Kuvač, Palmović, 2007). Longitudinalne studije najbolje kombiniraju duži protok vremena u praćenju jezičnog razvoja kao i dobar opis zapažanja. Chomsky opisuje usvajanje jezika utemeljen na biološki, genetski, uvjetovanoj sposobnosti djece da slušaju površinsku strukturu jezika te je obrađuju u duboku strukturu. Tako kreiraju svoj govor/jezik uz pomoć okoline, ali vlastitom interpretacijom u mozgu. Teorije stvorene na temelju istraživanja koja su uslijedila iznose razna stajališta o razvoju jezika u različitom omjeru podupirući utjecaj okoline ili pak biološkog nasljeđa i spoznajnog razvoja, no ti faktori ističu se kao najvažniji elementi za usvajanje govora.

Cjelovit znanstveni prikaz razvoja djeteta u svojim djelima iznosi psiholog Jean Piaget (prema Kuvač, Palmović, 2007). Usko je povezo spoznajni razvoj sa socijalnim razvojem koji rezultiraju takozvanim egocentričnim govorom kod djece. Naziv proizlazi iz djetetova shvaćanja da su stavovi i mišljenje drugih ljudi jednaki kao njegovi. Razlikuje tri vrste govora: ponavljanje riječi bez funkcije, monolozi djeteta samome sebi te kolektivni monolozi u kojima sugovornik ima funkciju poticanja govora, no ne očekuje se da razumije ili odgovori. Razvoj djeteta Piaget definira kroz određene faze obilježene razinom djetetova mišljenja. Osnovne su faze (prema Berk, 2015): senzomotirička (od rođenja do 18 mjeseci), predoperacionalna (od 18 mjeseci do 7 godina), faza konkretnih operacija (od 7 do 11 godina) te faza formalnih operacija (od 11 godina nadalje). Zaključno, njegova je osnovna tvrdnja da

se jezik razvija uz uvjete spoznajnog razvoja te da faze nužno slijede jedna drugu (prema Prebeg-Vilke, 1991).

Na Piagetovu teoriju nadovezao se psiholog Lav Vygotsky drugačijim objašnjenjem o postajanju egocentričnoga govora. Njegovo je stajalište da egocentrični govor ima socijalnu funkciju te odražava djetetovo realistično mišljenje. Vygotsky smatra govor osnovnim alatom za priopćavanje, povezivanje i utjecanje na okolinu (prema Prebeg-Vilke, 1991).

Predstavnik funkcionalističke teorije razvoja jezika, Jerome Bruner, izvor usvajanja jezika nalazi u socijalnoj okolini djeteta (prema Vasta, Haith i Miller, 2005).

Ovdje se pružaju razne mogućnosti za usvajanje jezika koje zajedno čine sustav jezične podrške (SUJP). Funkcija je tog sustava omogućiti djeci da iz govora usvajaju značenje i/ili gramatiku. Prema ovoj teoriji taj sustav omogućuje da dijete tijekom socijalnih interakcija s roditeljima uči specifične elemente jezika. Dakle, proučavanje usvajanja jezika izazvalo je puno teorijskih rasprava. Neki teoretičari zastupaju ideju da je društvena sredina u kojoj se dijete razvija glavni čimbenik dječjega jezičnog razvoja, drugi je smatraju sporednom. Isto vrijedi kad je riječ o genetskom nasljeđu. Osvrtanjem unatrag tako možemo zaključiti da su prva teorijska razmišljanja, bihevioristička, govorni razvoj objašnjavala na temelju uvjetovanog ponašanja i načela učenja. Potom su uslijedila generativistička objašnjenja zagovarajući tumačenja o biološki uvjetovanom ovladavanju jezikom i urođenom „sredstvu za usvajanje jezika“. Nakon toga slijede kognitivno-razvojni teoretičari koji zagovaraju da spoznaja prethodi i razvoju jezika, ili točnije da postoje spoznajni preduvjeti koji otvaraju put govornom razvoju (prema Stančić i Ljubešić, 1994). Suvremeni pristupi istraživanju jezika stoga slijede tri osnovna modela: biološki, kognitivistički i okolinski (prema Vasta i sur., 2005).

Usvajanje jezika kao proces počinje prije nego li dijete izgovori svoju prvu riječ, traje još od vremena djetetova razvoja u majčinoj utrobi (prema Kovačević 1996). Sam razvoj govora u velikoj je mjeri određen sazrijevanjem mozga koje počinje davno prije rođenja, a završava potkraj puberteta (Lenneberg prema Largo, 2013). Međutim, mozak sam po sebi nije dovoljan da bi se stvarao govor, već da bismo govor razvili potrebna su nam mnogobrojna jezična iskustva stečena u suživotu s drugim ljudima. Činjenica koju ne bi trebalo zanemariti je ta da je biološki temelj

svih jezika jednak, a to nam pruža objašnjenje zašto djeca u cijelom svijetu u prvim mjesecima proizvode jednake zvukove (Weir prema Largo, 2013).

Razvojna psihologija daje nam odgovor na pitanje kada je najpovoljnije vrijeme za razvoj govora. Taj je period kada se među moždanim stanicama najaktivnije stvaraju spojevi odgovorni za tu funkciju. Takozvana faza ranog djetinjstva od prve do treće godine života najosjetljiviji je period za razvoja govora. Veoma je važno znati ispravno stimulirati taj razvoj u svakoj fazi, samim time i poticati djecu na stvaranje riječi i na međusobnu komuniciraju jer samim time potiču i razvoj komunikacijskih sposobnosti i različitih jezičnih kompetencija (prema Prebeg-Vilke, 1991). Da bi se u tome i uspjelo, potrebno je poznavati tijek djetetova govornoga razvoja.

2.2. Govorno-jezični razvoj djece

„Govor je viša psihička aktivnost čovjeka koja mu omogućuje da pomoću sustava znakova i simbola priopćava svoja znanja, osjećaje, potrebe i mišljenje drugim ljudima. Osnovni simboli u ljudskom govoru su riječi, a njegova najvažnija funkcija je komunikacija. Govor se razvija sustavno i predvidim redosljedom.“ (Starc i sur., 2004, str. 26)

Djeca genetski nose potencijal za ovladavanje govorom i jezikom. Bitan čimbenik razvoja govora zasigurno je razvoj mozga koji počinje prije rođenja, od samog začeca i traje čitav život, no razdoblje intenzivna sazrijevanja završava krajem puberteta. Uz spoznajno sazrijevanje za razvoj govora i njegovu produkciju djeci trebaju i bogati jezični poticaji. Učenje novog pojma ili riječi zahtijeva ponavljanje, spremanje u pamćenje, kao i primjenu mnoštvo pravila o upotrebi neke riječi u određenom kontekstu (prema Largo, 2013). Razni elementi utječu na razvoj dječjega govora. Budući da je govor socijalno uvjetovan, njegov je razvoj moguć jedino u zajednici. Najveću ulogu u tom procesu ima obitelj, koja je najbliža i primarna okolina djeteta. Govor je blisko povezan s intelektom, pažnjom, percepcijom i memorijom, iz čega proizlazi važnost cjelovitog stimuliranja djetetova razvoja (prema Posokhova, 1999).

Jezični razvoj kod većine djece odvija se na sličan način, a moguće ga je podijeliti u više faza. Govorni razvoj treba promatrati s određenom fleksibilnošću zbog drugih čimbenika koji utječu na cjelokupni razvoj djeteta. Prvih šest godina života ključno je razdoblje za djetetovo usvajanje osnova komunikacije, a u tom razdoblju se stvara temelj djetetovog izražavanja (prema Apel, Masterson, 2004).

Mogućnost slušanja temeljni je preduvjet za usvajanje jezika. Rezultati prijerodnih istraživanja (usp. Kovačević, 1996) pokazuju da se ta sposobnost razvija vrlo rano, već u embrionalnoj fazi. Dokazano je da dijete u maternici uz buku i različite zvukove može jasno čuti i majčin glas. Tu pojavu možemo okarakterizirati i kao prvi dijalog između majke i djeteta. Iz svega navedenoga zaključujemo da dijete u prijerodnom razdoblju sluša govor, čuje i pamti, te da je to razdoblje temelj urednoga govorno-jezičnog razvoja djeteta (prema Kovačević, 1996).

U govornom razvoju djece izdvajaju se dva razdoblja:

- Predverbalno – razdoblje od rođenja do prve riječi sa značenjem / rečenice
- Verbalno – od prve riječi sa značenjem / rečenice do automatizacije govora i dalje

U prva tri mjeseca svi su zvukovi koje dijete proizvodi spontani te su vezani uz fiziološka stanja ugone ili neugode. Možemo ih razlikovati kao fazu kričanja i fazu gukanja. Novorođenče već u prvim satima života pokazuje zanimanje za glas, okreće pogled i glavu prema izvoru zvuka i pokušava se samo glasati. U fazi kričanja dijete proizvodi krik ili plač, i to spontano kao reakciju na fiziološko stanje. To nema svrhu komunikacije, ali majka brzo shvaća te signale djetetovih osjećaja. Time između djeteta i bliskih osoba počinje uspostava rane emotivne komunikacije koja je jedan od najvažnijih preduvjeta za zdrav govorni i opći razvoj djeteta. Faza gukanja nastupa već u drugom mjesecu djetetova života. Dijete spontano proizvodi jednostavne vokalne glasove koji su povezani s osjećajem ugone. Kada dijete spoji pjevušeći nekoliko jednakih slogova započinje faza slogovanja. Dijete počinje oponašati glasove iz okoline (prema Starc i sur. 2004).

Pojavom prve smislene riječi započinje verbalna faza govora. Smisljena riječ podrazumijeva onu riječ kojom dijete iznosi svoj odnos prema nekom drugom biću, predmetu ili situaciji iz okoline. Od tog trenutka razvoj govora može se pratiti pomoću broja riječi kojima se dijete koristi (prema Posokhova, 1999). Također, u

ovom razdoblju dolazi do osiromašenja proizvedenih glasova. Međutim, to je dio urednog tijeka razvoja koji predstavlja velik napredak u govorno-jezičnom razvoju. Prije toga dijete se koristilo glasovima bez sistematiziranja, a sada smješta glasove u određene jezične kategorije te usvaja pravila materinskog jezika. Prema Posokhovej (1999) jednogodišnje dijete uz uredan razvoj vlada s nekoliko riječi, dvogodišnje s 200 do 300 riječi, a trogodišnje raspolaže s 1500 do 2000 riječi. Nakon 20. mjeseca dijete izgovara svoju prvu rečenicu, najčešće od dvije riječi ključne za svoj iskaz. Rečenica u tom razdoblju slična je telegrafskoj poruci pa se takav dječji govor i naziva telegrafski govor. Pojavom prve rečenice počinje usvajanje gramatike i naglo napredovanje u razvoju govora. S navršene tri godine dijete počinje iskazivati kreativnost u govoru koji naglo napreduje. Karakteristično za ovu dob je stvaranje tzv. neologizama i izvedenica iz osnovnog rječnika kako bi dijete kreativno popunilo nedostatak u vokabularu. Djeca se s oko tri i pol godine koriste svim vrstama riječi i primjenjuju osnove gramatike, pa možemo reći da u toj dobi vladaju osnovom materinskog jezika. Od četvrte godine nadalje, jer već dobro vladaju govorom, djeca vole govorne igre nonsensnog sadržaja i često rabe simboličku igru kako bi vježbali i bogatili svoj govor. Petu godinu dječjeg života karakteriziraju dječja pitanja čime razgovor igra važnu ulogu u spoznajnom razvoju. Time se proširuje spoznaja djeteta, te se razvija znatiželja i volja za istraživanjem. U šestoj i sedmoj godini djetetova života svi su glasovi pravilno artikulirani, koriste se sve vrste riječi i vrste rečenica, gramatička pravila i iznimke su usvojene (Starč i sur. 2004).

Iz svega navedenoga zaključuje se kako uredan govorno-jezični razvoj počinje od začeca, preko krika i plača, vokalizacije i brbljanja, do progovaranja prve riječi. Navedeno slijedi prva rečenica kao i usvajanje osnove gramatičkih pravila do „čiste artikulacije“ i ovladavanja svim vrstama rečenica. Takav redoslijed prati i usvajanje semantike, gramatike i pragmatike jezika. Ekspresivnom jeziku uvijek prethodi receptivni jezik, pa osamnaestomjesečno dijete poznaje otprilike 50 riječi, dok razumije dvostruko više. (Posokhova, 1999). Tijekom praćenja ukupnog djetetovog razvoja vrlo je važan tijek razvoja govora i jezika. Ukupan razvoj mogu narušiti rizični faktori kao prijevremeno rođenje, oštećenje sluha, zanemarivanje djeteta kao i niz drugih stanja. Rano prepoznavanje odstupanja, te rana intervencija i pojačano poticanje razvoja govora mogu ublažiti ili spriječiti nastanak poremećaja cjelokupnog djetetovog razvoja (Andrešić i sur. 2010).

Tablica 1. Tablica urednoga govorno-jezičnog razvoja
(prema Čudina-Obradović, 2004 i Ašković, M., Ivić, I., Novak, J., Atanacković, N. 2003).

DOB	RAZUMIJEVANJE GOVORA	GOVORNO IZRAŽAVANJE	POTRAŽITI STRUČNU POMOĆ
0-3 mj.	<ul style="list-style-type: none"> - na govor i zvukove mijenja aktivnost ili reagira trzanjem tijela - okreće glavu prema izvoru zvuka - na iznenadni zvuk trza se, ukoči, zadrhti, žmirne 	<ul style="list-style-type: none"> - ispušta krikove - povremeno se oglašuje grlenim glasovima - guče izmjenjujući samoglasnike i suglasnike - lančano rr 	<ul style="list-style-type: none"> - ako je plač novorođenčeta prodoran, tih ili se sastoji od kratkih naglih vriskova - dojenče ne pokazuje refleks trzanja na iznenadan zvuk
3-6 mj.	<ul style="list-style-type: none"> - reagira na svoje ime, okreće glavu prema osobi koja ga zove - pogledom prati kružno kretanje predmeta - obraća pozornost na govor drugih 	<ul style="list-style-type: none"> - na govor majke odgovara gukanjem i klicanjem - vokalizira dva glasa ili više njih - gukanje počinje sve više sličiti na glasovne sklopove slične materinskom jeziku - modulira glas po jačini, visini i duljini 	<ul style="list-style-type: none"> - ne reagira na zvukove - neće se umiriti na zvuk majčina glasa - ne traži izvor zvuka očima - nema gukanja ili je ono jednolično, monotono, tiho, usporeno
6-12 mj.	<ul style="list-style-type: none"> - prepoznaje ljutit glas, veseo i nježan glas (selektivnom reakcijom) -razumije nekoliko riječi - prepoznaje mnoge predmete iz svog okruženja 	<ul style="list-style-type: none"> - brblja, udvostručuje slogove bez značenja (ba-ba), slogovanje - pokušava imitirati glasanje odraslih - počinje koristiti geste - pred kraj počinje spajati slogove i uz gestovnu i intonacijsku potporu izgovara ih sa značenjem (pa-pa) 	<ul style="list-style-type: none"> - izostaju reakcije na slabije zvukove - nije počelo ili je prestalo brbljati - ne upušta se u vokalnu ili interaktivnu igru s odraslima - ne pokušava komunicirati glasanjem ili pokazivanjem
1-2 god.	<ul style="list-style-type: none"> - dobro uočava ritam i promjene ritma govora i oponaša ga u svom vlastitom žargonu - brzo lokalizira izvor zvuka - prepoznaje likove i predmete na slici - slijedi kratke jednostavne naloge, npr. „Zatvori vrata.“ - svaki tjedan razumije nove riječi - oko 24.og mjeseca života prepoznaje dijelove tijela i odjeće na slici - počinje razumijevati razliku između „u“, „na“, „gore“, „dolje“ 	<ul style="list-style-type: none"> - početkom 1. godine dijete izgovara svoju prvu riječ, nakon toga vrlo sporo usvaja nove riječi, oko 18-og mjeseca dolazi do naglog usvajanja novih riječi (eksplozija imenovanja) - počinje sve više koristiti riječima umjesto geste da bi izrazilo svoje potrebe - oko 19-og mjeseca počinje povezivati 2 riječi u cjelinu, npr. „Tata papa.“ (prve rečenice) - traži od odraslih da imenuju predmete - sa 24 mjeseca već zna nekoliko jednostavnih fraza i rečenica do tri riječi, te upotrebljava između 200 – 250 riječi - počinje se služiti zamjenicama 	<ul style="list-style-type: none"> - ne razumije jednostavne naloge i pitanja - ne pokušava oponašati riječi odraslih - ne koristi riječi da bi izrazilo svoje potrebe - ne može prepoznati predmete i slike svakodnevnih predmeta
2-3 god.	<ul style="list-style-type: none"> - rado sluša govor odraslih, ali još nije u stanju na nalog ponoviti rečenicu dužu od dvije riječi - razumije naloge koji uključuju više od 2 pojma - razumije prijedloge: u, na, pokraj 	<ul style="list-style-type: none"> - postavlja pitanja sa „gdje“ i „što“ - počinje se služiti negacijom u rečenici - pravilno koristi zamjenice: ja, ti, mi - upotrebljava pridjeve: velik, mali, lijep, dobar 	<ul style="list-style-type: none"> - nije sposobno izvršiti dvočlane naloge - raznovrsnost i opseg rječnika ne raste - govor djeteta nije razumljiv njegovoj majci - ne povezuje riječi u rečenicu

	<ul style="list-style-type: none"> - prepoznaje dijelove predmeta, npr. kotače na biciklu 	<ul style="list-style-type: none"> - komparira pridjeve, ali bez iznimaka (dobar-dobriji) - ima rječnik od 250 – 500 riječi - priča doživljaje - koristi množinu 	<ul style="list-style-type: none"> - ne razumije glagole i jednostavne pridjeve - ne postavlja pitanja i ne koristi raznovrsne rečenice - nema simboličke igre
3-4 god.	<ul style="list-style-type: none"> - razvija se pojam broja i boje - razumije rečenicu od nekoliko naloga, npr. „Stavi velikoga medu na plavu stolicu.“ - razumije pojmove: tiho–glasno - razumije iskaze o budućim i prošlim radnjama - prepoznavanje i razumijevanje rime 	<ul style="list-style-type: none"> - imenuje akciju na slici - govor je svima razumljiv - služi se dužim i potpunim rečenicama uz nešto gramatičkih grešaka - ima duge monologe - stalno postavlja pitanja: Zašto? Kada? - kada je uzbuđeno može imati razdoblja netečnog govora 	<ul style="list-style-type: none"> - ima nerazumljiv govor - rječnik i rečenične strukture su siromašne - pokazuje teškoće u postavljanju i odgovaranju na pitanja - još uvijek se javljaju eholalije
4-5 god.	<ul style="list-style-type: none"> - sposobno je razumjeti većinu onoga šta čuje - uživa u pričama, zagonetkama i šalama 	<ul style="list-style-type: none"> - prepoznavanje i segmentacija na slogove - prepričava kratke priče - samostalno priča priču po slikama - prepoznaje neka slova abecede - služi se složenim rečenicama, uzročnim, vremenskim, itd. - razumije komparaciju pridjeva uz iznimke - voli pričati i igrati se riječima, kao i smišljati šale 	<ul style="list-style-type: none"> - agramatičnost govora - nerazumljivost govora, teško se sporazumijeva s vršnjacima - nije sposobno ispričati kratak slijed događaja
5-6 god.	<ul style="list-style-type: none"> - potpuno razumije i kompleksniji govor osim nekih nesvakidašnjih apstraktnih pojmova - primjećuje koji je glas prvi u riječi, a koji završni - zamjećuje greške u govoru drugih 	<ul style="list-style-type: none"> - koristi duge, gramatički ispravne rečenice sastavljenim od dosta bogatog rječnika (preko 2500 riječi) - samo kod duljih i složenijih riječi može se javiti neka nesustavna pogreška u izgovoru - sve glasove izgovara ispravno - povećan interes za slova, pisanu riječ, knjige 	<ul style="list-style-type: none"> - česte i sustavne greške izgovora glasova - nije sposobno ispričati priču ili to čini kratkim, nepotpunim rečenicama i siromašnim rječnikom
6-7 god.	<ul style="list-style-type: none"> - raščlamba riječi na glasove - sposobnost spajanja glasova u riječi 	<ul style="list-style-type: none"> - govori korektno i jasno - piše i čita vlastito ime - pita za značenje riječi - koristi 2500- 3000 riječi 	<ul style="list-style-type: none"> - ne artikulira ispravno sve glasove - govor je teško razumljiv - ne pokazuje interes za slova i pisanu riječ

2.3. Usvojenost jezika – temeljna kompetencija za cjeloživotno učenje

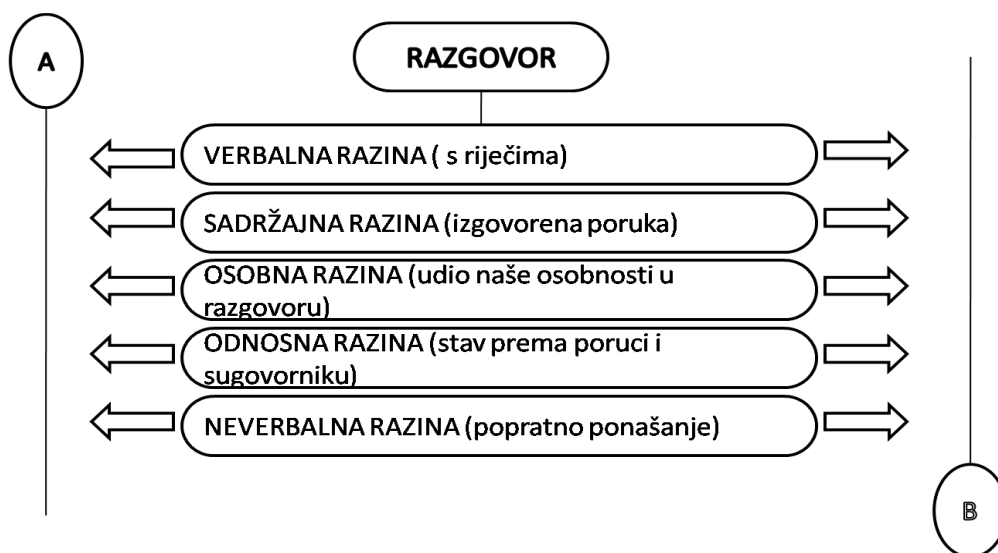
Uz obitelj kao primarnu okolinu, i ustanove za radni i predškolski odgoj i obrazovanje velikoj su većini djece neizostavna okolina djetinjstva. Na vrtićima je stoga zadaća bodrenja ukupnoga dječjega razvoja, pa i jezičnoga.

Osnovne vrijednosti odgoja i obrazovanja djece rane i predškolske dobi u Republici Hrvatskoj objedinjuje *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje* (2014). Svjetske i hrvatske odgojno-obrazovne teorije i prakse, te znanstvena i stručna postignuća uzeti su u obzir prilikom stvaranja tog dokumenta. Nacionalni kurikulum promiče suvremeno shvaćanje djeteta kao i institucionalno djetinjstvo, a sve uz poštovanje jedinstvenosti i dostojanstva svakog djeteta. Polazi od vrijednosti, načela i ciljeva, a ne sadržaja odgoja i obrazovanja. Strateške vrijednosti koje se njeguju jesu znanje, identitet, odgovornost, humanizam i tolerancija, autonomija i kreativnost. Istaknuta su načela partnerstva vrtića i roditelja kao i šire zajednice, fleksibilnost u provođenju odgojno-obrazovnog procesa, kontinuitet u odgoju i obrazovanju, otvorenost i spremnost na učenje i unaprjeđivanje prakse. Sve navedeno temelji su za ostvarenje glavnih ciljeva koji su dobrobit za dijete, njegov cjelovit razvoj, odgoj i učenje te razvijanje kompetencija. Nacionalnim kurikulumom za rani i predškolski odgoj i obrazovanje osnažuje se razvijanje osam temeljnih kompetencija za cjeloživotno učenje, od kojih su dvije usko povezane s govornim i jezičnim razvojem djeteta. U ranoj i predškolskoj dobi intenzivno se razvija sposobnost djeteta da usmeno izrazi, izrekne vlastite misli, doživljuje, osjeća i iskustva u različitim situacijama, ali da ih i zabilježi, odnosno izrazi likovnim izričajem. Konkretno, u ovoj dobi dijete svoje misli i doživljuje bilježi u formi likovnih i/ili grafičkih uradaka koji su ujedno podloga za razvoj rane pismenosti. Bitno je kod djece osvijestiti mnoštvo mogućnosti izražavanja i bilježenja ideja. Sam proces komunikacije na materinskome ili stranom jeziku pomaže djetetovu razumijevanju jezika i načina korištenja njime. Prilikom poticanja razvoja jezičnih kompetencija bitno je stvoriti poticajno jezično okruženje kao i omogućiti raznolike socijalne interakcije među djecom i s odraslima. Uzevši sve to u obzir, situacijski pristup odgoju najprimjereniji je način da dijete upozna, razumije i smisleno rabi materinski ili strani jezik.

Pogledamo li sve spomenute kompetencije – komunikacija na materinskom jeziku, komunikacija na stranim jezicima, matematička kompetencija i osnovne kompetencije u prirodoslovlju, digitalna kompetencija, kompetencija za učenje o načinima učenja, socijalna i građanska kompetencija, kompetencija inicijativnosti i poduzetnosti te kompetencija kulturne svijesti i izražavanja – lako možemo uočiti da potičući bilo koju od njih neizbježno istovremeno potičemo i govorno-jezični razvoj djece. Slunjski (2001) podsjeća da ispravan pristup cjelovitom razvoju djeteta zahtijeva koncept aktivnosti koje omogućuju integraciju različitih područja učenja. Uz navedeno, naglašene su prednosti druženja djece različite dobi i različitih sposobnosti. Učenje je proces koji se odvija spiralno, a ne linearno, dok njegova brzina znatno ovisi o individualnim mogućnostima i ritmu svakog djeteta. Navedeno zahtijeva fleksibilno planiranje vremena za aktivnosti u vrtiću u bogato pripremljenom prostoru koji je poticajan djeci za istraživanje i stvaranje, kao i za jezični razvoj djeteta. Tijekom odgojno-obrazovnog rada treba djetetu omogućiti da se može izraziti, a da ne bude ismijano, ignorirano ili neshvaćeno. Bitno je stvoriti situacije u kojima će djeca moći međusobno razgovarati i govoriti, glasno ili tiho, polako ili brzo, a kvalitetan razgovor i razmjena iskustva vrijedni su sami po sebi. Svakodnevni je izazov odgojiteljima da stvaraju preduvjete u kojima će sve dječje potrebe, pa i potreba za govorom i razgovorom, biti zadovoljene. Vrtić treba pravovremeno jačati govorne kompetencije svakog djeteta (prema Velički, 2009).

3. KOMUNIKACIJA ODGOJITELJA I DJECE

U literaturi se nailazi na različite definicije komunikacije, ovisno o polazištu i cilju onoga tko je definira. Komunikacija je proces između najmanje dvije osobe koje su u interakciji pomoću namjernih i nenamjernih poruka. Pri tom se procesu uključuje mnogo kulturoloških elemenata. Komunikacija neprestano traje. Svi neprestano odašiljemo razne poruke o sebi i svojim osjećajima, svjesno ili nesvjesno, a o promatraču će ovisiti koliko će točno i vješto interpretirati te poruke. Govor, kao element komunikacije, lako je razumljiv, ako govorimo istim jezikom, no bogatstvo je poruke u integraciji svih simbola koje smo iskazali (prema Reardon,1998). Tako se u komunikaciji razgovorom ne prenosi samo govor, riječi, već se istodobno komunicira na više i razina, a osim riječima komunicira se i brojnim neverbalnim znakovima, što je prikazano na slici 1.

Slika 1. Razine razgovora (prema Brajša, 2000, str 28).

Ljudi otprilike 75% svog budnog vremena komuniciraju, a od toga 85% zauzima neverbalna komunikacija. Da je komunikacija potrebna za skladan razvoj svakog čovjeka, pokazuje dokazana povezanost međuljudske komunikacije i psihomotornog razvoja, sklonosti bolestima i sl. Psihomotorni razvoj djeteta od početka značajno ovisi o izravnoj komunikaciji djeteta i onih koji ga njeguju. Klinički je dokazana nužnost izravne komunikacije za fizički i psihički razvoj djeteta (usp. Brajša, 1994). Govor, kao element komunikacije bitno razlikuje ljude od svih ostalih živih bića, a pomoću njega iskazujemo vlastitu osobnost, identitete i kreativnost. Razgovorom izražavamo svoju različitost, svoje posebnosti i jedinstvenosti. Pomoću razgovora saznajemo nešto novo, usvajamo nova znanja i eksperimentiramo. Slušajući tuđa iskustva, razgovarajući o njima, stvaramo vlastita nova iskustva i postajemo slobodni i neovisni. Kroz razgovor upoznajemo druge, odabiremo ih, prihvaćamo ih ili odbacujemo. U razgovoru s drugima najlakše predstavljamo sebe, svoju osobnost i identitet. Svaki kontakt s drugima, traženje pažnje od drugih i pružanje informacija drugima, možemo nazvati razgovorom. On uključuje namjerno i nenamjerno, nesvjesno i svjesno, planirano i neplanirano, primanje i davanje izravnih poruka drugim ljudima (Brajša, 2000). Izuzetno bitne sastavnice svakog razgovora jesu elementi neverbalne komunikacije koji odašilju više sadržaja i stavova govornika nego sama izgovorena riječ. Pod neverbalnom komunikacijom podrazumijevamo: držanje i usmjerenost tijela, mimiku, očni i tjelesni kontakt, geste, odjeću i govorna ponašanja (brzina govora, ritam govora, artikulacija glasova, intonacija, jasnoća izgovora i sl.). Također treba uzeti u obzir prostorno i vremensko ponašanje (prisno, osobno, društveno ili javno), kao i okolinu u kojoj se komuniciranje odvija. Uzevši u obzir sve navedeno, izvjesno je da je razgovor vještina koju stalno treba razvijati, nadograđivati i uvježbavati. Viša razina usklađenosti verbalnog i neverbalnog tijekom komunikacije rezultirat će uspješnim i kvalitetnim razgovorom jer: „u razgovoru neizgovoreno bitno utječe na tumačenje poslanih poruka, otkriva osobnost, namjere i očekivanja pošiljatelja poruke, razotkriva odnose i stavove među sugovornicima te potiče ili koči razgovor“ (Brajša, 2000, str.44).

3.1. Dječji vrtić – mjesto cjelovitog razvoja djeteta

Prema *Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju* (2019) dječji vrtić javna je ustanova koja obavlja djelatnost odgoja i obrazovanja te skrbi o djeci predškolske dobi. Time obuhvaća programe odgoja, obrazovanja, zdravstvene zaštite, prehrane i socijalne skrbi koji se ostvaruju u dječjim vrtićima. Ulaskom djeteta u novu kompleksnu strukturu kao što je dječji vrtić, uvelike se proširuje lepeza različitih vrsta interakcije i komunikacije. Djetetu treba sugovornik kako bi se razvijajući odnose s drugima i samo razvijalo u svim segmentima pa i u jezičnomu. Ukoliko djetetov jezični razvoj nije skladan, ono je izloženo većem riziku od poremećaja u ponašanju što može dovesti do poteškoća u učenju i školi (prema Šego, 2009).

U vrtiću dijete komunicira s više vršnjaka te s odraslima u raznim ulogama, a sve u novim i različitim situacijama. Osim s osobljem ustanove i odgojiteljima, dijete komunicira i s djecom iz iste ili drugih odgojnih skupina. Djeca će u takvim okolnostima, koje pružaju mnoštvo komunikacijskih iskustava, brzo napredovati u govoru jer govorom ovladavaju bez izravnog poučavanja, jednostavno boraveći u poticajnom okruženju koje ih uvažava, podržava i s njima komunicira kao s aktivnim i ravnopravnim članovima. Kad dijete tek dođe u vrtić, iz temelja se mijenja njegov način života, a na odgojiteljima je da što prije uspostave bliskost i povezanost s djetetom. To je ključni preduvjet za optimalan razvoj djeteta u skupini (prema Miljak, 1987). Vrlo je važno da odgojitelj s djetetom komunicira na prirodan način, kao sa sebi ravnopravnim. Hoće li dijete htjeti komunicirati najviše će ovisiti o osobama u djetetovu okruženju (prema Miljak, 2009).

Cilj je boravka djeteta u dječjem vrtiću njegova priprema za polazak u osnovnu školu, stjecanje komunikacijskih vještina, socijalizacija i priprema za cjeloživotno učenje. Koncept ustroja odgojno-obrazovnih skupina usmjeren je prema stvaranju poticajnog, ali i sigurnog i toplog okruženja u kojem djeca s punim povjerenjem istražuju sama ili u suradnji s drugima. Odgojiteljeva je uloga da u odgojno-obrazovnom procesu zajedno s djecom njeguje suradničko učenje, pozitivno usmjerava dječji interes i omogućuje djeci da nesmetano istražuju pružajući im potporu i potrebne informacije. Poticaj za učenje i komunikaciju svakako je materijalno okruženje koje poziva dijete na eksperimentiranje, konstruiranje, provjeravanje stvaranje novih zaključaka. Važno je i da čitava prostorna

organizacija prati ranija iskustva i interese djeteta te da je dinamična i podložna promjenama (prema Sindik, 2008).

Dječji vrtić u svim aspektima svoga rada polazi od djeteta i načela njegova cjelovitog razvoja. Provodeći vrijeme u nekoj aktivnosti, dijete usporedno razvija vještine na nekoliko različitih područja. U spontanoj igri i u suradnji s drugom djecom ono uvježbava i steče moralne, komunikacijske i socijalne vještine za život. Djeca uče na prirodan način, konkretnim činjenjem, s konkretnim predmetima, i uz druge ljude. Zato odgojitelji stvaraju uvjete za cjelovite aktivnosti koje su djetetu bliske, zanimljive, poticajne, a ujedno uvažavaju trenutni razvojni status svakog djeteta (prema Slunjski, 2003).

Roditelji i odgojitelji partneri su i potpora djetetu koje se razvija i aktivno uči. U odgojno-obrazovnom procesu odgojitelj vodi i organizira čitav proces uvažavajući individualne potrebe svakog djeteta. Uloga odgojitelja u pripremi djeteta za život je velika, a poznavanje djeteta i njegovih mogućnosti iznimno je važno u tom usmjeravanju (prema Lučić, 2007). Nadalje, odgojitelj djece predstavlja uzor ponašanja, model koji će djeca oponašati svojim ponašanjem. Odgojitelj treba biti odgovorna, pristojna, strpljiva i osjećajna osoba puna razumijevanja i ljubavi za djecu i njihov odgoj. Zadaća suvremenog odgojitelja je da usmjerava, potiče, objašnjava te savjetuje djecu u svim njihovim aktivnostima. Komunikacijske sposobnosti važan su element uspostavljanja suradnje s roditeljima, kao i svakodnevne interakcije s djecom. Prema Brajša, Brajša-Žganec i Slunjski, (1999), šest je načina odgojiteljeva ponašanja: racionalno, intuitivno, emocionalno, racionalno-intuitivno, reflektirajuće i cjelovito. Racionalni odgojitelj orijentiran je samo na činjenice i konkretne informacije. Odluke intuitivnih odgojitelja su maštovitost, toplina, spontanost i kreativnost, dok emocionalni odgojitelji više iskazuju osjećaje, pozitivne ili negativne. Racionalno-intuitivni odgojitelji objedinjuju konkretnost, maštovitost i fleksibilnost, pa tako s djetetom proživljavaju događaj i doživljaj. Na koncu, cjelovitog odgojitelja karakterizira racionalnost, maštovitost, osjećajnost, snalažljivost i prilagodljivost, ali i skromnost i samokritičnost. Pretpostavimo li da je odgojitelj model djetetu i uzimajući u obzir sve navedene karakteristike koje odgojitelji u određenoj mjeri posjeduju, dječji vrtić djeci postavlja temelje za izrastanje u sposobne, odgovorne i samostalne građane (prema Brajša, Brajša-Žganec, Slunjski, 1999).

3.2. Prostorno-materijalno okruženje i njegova uloga u govornom razvoju djeteta

Poticanje govorno-jezičnog razvoja u vrtiću najčešće se provodi komunikacijom odgojitelj – dijete, ali treba naglasiti važnost postavljenih centara aktivnosti. Oni čine glavninu prostorno-materijalnog okruženja u sobi boravka odgojno-obrazovne skupine. Djeca uče aktivno istražujući i surađujući s drugima, pa pri kreiranju i osmišljavanju okruženja treba omogućiti djeci učenje na njima prirodan način. Tome će najviše pridonijeti oni centri koji nude djeci istraživanje okoline poticajne za izražavanje govorom (prepričavanje priča, dramatizacije, igru pantomime itd.), kao i za aktivnosti slušanja priča, bajki, stihova, dodatno obogaćenih promjenama ritma i intonacije odgojiteljeva glasa. Navedene igre riječima mogu se provoditi pomoću kartica sa slikama, pa će djeca imenovati uočene predmete na karticama, kao i igre poput „Igre pamćenja“ ili „Binga“ pri kojima se otvorena sličica imenuje. Također, poticajne su i sličice koje prikazuju slijed događaja, pa gledajući te sličice dijete priča priču. Igra slovima može se provesti izradom slikovnice u kojoj će uz svako slovo biti pridružene slike predmeta koji počinju tim slovom. Slično koncipiran može biti i plakat na koji će djeca uz pomoć odgojitelja uz svako slovo lijepiti ili crtati pojmove koje počinju tim slovom. Prilikom opremanja tih centara mogu se koristiti predmeti preuzeti iz drugih centara, kao što je npr. stetoskop koji djetetu omogućava slušanje kucanja vlastitog srca ili srca drugog djeteta. Može se izraditi i improvizirani telefon od dva ljevka spojena plastičnom cijevi. Isto tako moguće je koristiti se predmetima (npr. povrćem i voćem) pa zadati djeci da ih razvrstavaju prema početnom glasu. Lutke raznih oblika i načina izrade uvijek mogu poslužiti kao poticaj za dječje govorno stvaralaštvo, osobito ako ih odgojitelj implementira u aktivnosti pričanja priče ili koristi u nekim drugim situacijama u skupini. Sve to uvelike motivira djecu da se i sama koriste lutkama u svojim aktivnostima (prema Čudina-Obradović, 2008). Vrlo je važno u govorno-jezičnom razvoju i poticanje slušne percepcije. Razne igre sa zatvorenim i otvorenim ušima, igre traženja zvuka u prostoru kao i prepoznavanja i imenovanja različitih zvukova potiču razvoj slušne osjetljivosti. Važno je naglasiti da bi u centrima trebalo biti što više materijala koje odgojitelji izrađuju za djecu i s djecom (razne šuškalice, zvečke, izrađeni instrumenti) kao i uređaja za reprodukciju glazbe, budući da uz njih dijete uči razlikovati šumove, zvukove, glasove i riječi (prema Slunjski, 2008).

3.3. Odgojitelj kao govorni uzor

Dječji vrtić je ustanova u kojoj se događaju razne vrste komunikacije, no uz to je bitno zadovoljiti osnovne uvjete za poboljšanje i napredak jezičnih sposobnosti. Jedan od tih je primjerenost cjelokupnog programa ustanove, njegovih ciljeva, zadataka, programskih sadržaja i metodičkih postupaka koji se primjenjuju. Nadalje, kako postoji potreba za prikladnom komunikacijom između djece i odgojitelja, isto tako postoji i potreba za primjerenom vršnjačkom komunikacijom. Potrebno je također omogućiti raznolike situacije za razne oblike govora. Uza sve navedeno, izuzetno je važno procijeniti i uvažiti individualne mogućnosti svakog pojedinog djeteta te u skladu s tim prilagoditi poticaje potrebama ili nedostacima njegova govornog razvoja.

Bitni elementi usvajanja jezika (prema Babić, 1989) jesu:

- Dijete jezik usvaja u komunikacijskim aktivnostima s odraslim osobama.
- Jezik se razvija u međudjelovanju određenog stupnja razvoja inteligencije, socijalne interakcije i aktivnog sudjelovanja samog djeteta.
- Kvalitetna komunikacija odrasli – dijete, kao i dijete – dijete izravno utječe na razvoj dječjega govora.
- Odgojiteljeva komunikacija određuje kvalitetu odnosa između odraslog i djeteta te njegov utjecaj na djetetove aktivnosti, a time i na cjelokupni razvoj.

Pristup radu s djecom koji suvremeni odgojitelj njeguje polazi od djetetova interesa, izbora i inicijative, a odgojiteljeva misija je da ga u tome podrži, potakne, ili da s njime istražuje (prema Babić, 1989).

Prema Slunjski (2003) u stvaranju uvjeta za stalno napredovanje djeteta odgojitelj svoja znanja i stavove ne nameće, nego u interakciji s djetetom razvija nove i nepoznate spoznaje kako za dijete, tako i za sebe. Odgojitelj u svom radu ne analizira i ne procjenjuje iskaze djeteta, nego pita i s djetetom otkriva rješenja. Aktivnost koju dijete odabire ili provodi ne mora imati smisla ili svrhu odgojitelju, no bitno je podržati započetu aktivnost i osigurati nove materijale koji će obogatiti taj proces. Odgojitelj sluša, promatra i procjenjuje dječje aktivnosti, okolinu u kojoj se one provode te metode kojima se dijete koristi. Izazov današnjeg odgojitelja nije kako

motivirati dijete, nego kako motivirati sebe da prepozna dječji interes i utvrdi najbolje načine na koje pojedino dijete uči (prema Slunjski, 2003).

Kako bi dijete razvilo osjećaj za različite načine i okolnosti upotrebe govora, u skupini je potrebno inicirati i omogućiti razne komunikacijske situacije u kojima će djeca preuzimati različite uloge i istraživati mogućnosti svoga glasa i govorne ekspresije. Odgojitelj ima posebno osjetljivu i važnu ulogu stvaranja ozračja i kreiranja odnosa ne samo s djecom, već i odnosa među djecom. Potencijalno negativan utjecaj za opći psihički razvoj, a posebno za govorni razvoj, može imati odgojitelj koji ne komunicira često (verbalno) s djecom, ni pojedinačno ni skupno. Djeci treba kontinuirano poticanje za jezične aktivnosti putem pričanja priča, davanja uputa, razgovora prilikom oblačenja ili hranjenja. Uvidom u svakodnevnu odgojno-obrazovnu praksu primjećujemo da su djeca mlađe i srednje vrtićke dobi češće usmjerena na odgojitelja (upiti, traženje pomoći, komentiranje, rješavanje sukoba) dok djeca predškolske dobi većinu pitanja upućuju vršnjacima. Rezimirajući ukratko, komunikacija između djeteta i odgojitelja treba biti fleksibilna i povezana sa situacijom u kojoj se oboje nalaze kako bi ispunila svrhu za razvoj govora (prema Miljak, 1987). Usklađenost neverbalnih i verbalnih signala u komunikaciji odgojitelja i djeteta ključnaje za uspjeh čitavog procesa komunikacije. Poželjni elementi govora odgojitelja su: umjeren glas, strpljivost, mirnoća i toplina, konkretan i jasan govor. Izrečene tvrdnje trebale bi biti izravne, a izgovorene rečenice potpune i prikladne dobi (prema Kinder, 2014). Odgojitelji bi kontinuirano trebali poticati djecu putem pjesmica, brojalica ili brzalica. Kako bi potaknuli i obogatili dječji govor, djetetu odgojitelji trebaju pričati priče, čitati poeziju i bajke, a kada je spremno na to, treba uvesti jezične igre prikladne za dob i stupanj razvoja. Da bi dijete bilo kompetentno za izražavanje, treba mu pružiti mogućnost slušanja raznih govornih modaliteta (promjene ritma, intonacije, glasnoće i frekvencije). Temeljem svih tih poticaja dijete percipira govor i govornu komunikaciju te ovladava njome (prema Velički, 2009). Prilikom rada s predškolskim djetetom vrlo je važno kvalitetne i organizirane aktivnosti mijenjati svaki 5 do 10 minuta zbog ograničenja dječje pozornosti i usmjerenosti na pojedinu aktivnosti. Kreativan odgojitelj koristi razne načine da pomogne djetetu u usvajanju jezika i stjecanju vještina govorenja, slušanja, čitanja i pisanja. Odgojitelji bi trebali imati na umu kolika je važnost sustavnog rada na razvoju grafomotoričkih, i predčitačkih te predmatematičkih

vještina jer se time potiče i uredan govorno-jezični razvoj. Promatramo li govor isključivo kao komunikaciju, a djetetu ne nudimo dodatne poticaje, njegov će govor biti oskudan i ograničen materijalima koji ga okružuju (prema Slunjski, 2003).

3.4. Obilježja odgojiteljeva govora upućenoga djetetu

U skladu s navedenim spoznajama o komunikaciji odgojitelja i djece u dječjem vrtiću te o odgojiteljevu govoru kao uzoru za dječji govor, moguće je izdvojiti temeljne odlike odgojiteljeva govora s djecom i svrstati ih u tri skupine: one odlike koje pridonose ugodnom ozračju u odgojnoj skupini i koje potiču dječju govornu komunikaciju; one odlike koje bodre dijete u pragmatičkom jezičnom razvoju, koje mu pomažu da ovlada komunikacijskim uzusom u kulturi u kojoj živi, odnosno komunikacijskim bontonom; one odlike koje se tiču poticanja djece na poštovanje pravogovorne norme zajednice u kojoj živi (tj. pravogovorne norme standardnoga hrvatskoga jezika).

Komunikacija se temelji na četirima elementima: poruci, pošiljaocu poruke, primaocu poruke i kontekstu u kojem se komunikacija odvija (usp. Reardon, 1998; Brajša, 1994). Sukladno tome promatrani elementi odgojiteljeve komunikacije temelje se na trima temeljnim odlikama. Prvo, na razumljivosti i jasnoći poruke. Razumljivost i uspješnost komunikacije ovisi o konkretnim porukama, dopunjavanju izjava i provjeravanju razumijevanja (obuhvaćeni elemente aktivnog slušanja, jasnoća upute / izjave odgojitelja upućene djeci, prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece u skupini, postavljanje pitanja otvorenog tipa). Drugo, na prikladnom neverbalnom ponašanju koje poruku prati. Budući da neverbalna komunikacija može potvrditi, negirati, mijenjati i vrednovati izgovoreno, njome otkrivamo osobnost i definiramo odnose i stavove tijekom razgovora. Elementi koji opisuju takve situacije u odgojno-obrazovnom radu su npr. usklađenost verbalne s neverbalnom porukom, očni kontakt s djetetom (sugovornikom). Treće, ugodno komunikacijsko ozračje. Vrlo bitan element komunikacije osobito u predškolskoj ustanovi je i ugodna atmosfera u skupini. Komunikacijska udobnost može se promatrati kroz sadržaje, prostor, vrijeme i emocionalnu udobnost svih uključenih. U odgojno-obrazovnom radu s djecom ona se vidi i u prisutnosti humora u

komunikaciji. Stvaranje ugodne atmosfere bitan je preduvjet za uspješan odgoj i obrazovanje (prema Brajša, 1994).

Svaka konverzacija događa se u nekoliko faza koje određuju njezinu strukturu (prema Reardon, 1998). Bitna faza svake konverzacije je razmjena pozdrava koja otvara put razgovoru. Tijekom konverzacije mogu se izmjenjivati različite faze, a slijede i određena pravila. Prisutnost pozdravnih izraza (*Dobro jutro!, Doviđenja!,...*), prisutnost izraza pristojnosti (*Molim, Hvala, Izvoli*) neki su od bitnih dijelova razgovora koje je potrebno od najranijeg djetinjstva uključivati u govorni izričaj djeteta. Također, odgojitelji se tijekom odgojno-obrazovnog rada nađu u različitim situacijama, a njihova kompetentnost očituje se u procjeni prikladne komunikacije u svakoj od njih. Sukladno tome vrlo je bitna stalna osviještenost odgojitelja za komunikaciju i usmjerenost ka korištenju standardnoga jezika

Stoga se je u analizi odgojiteljeva govora u komunikaciji s djecom, prikazanoj u istraživačkom dijelu rada, usmjerila pozornost na sljedeće elemente odgojiteljeve komunikacije.

A. Ugodno ozračje i ozračje poticajno za govor u odgojnoj skupini

- prisutnost humora u komunikaciji s djecom
- postavljanje pitanja otvorenog tipa
- prisutnost aktivnosti koje potiču govorno-jezični razvoj
- prisutnost elemenata aktivnog slušanja
- prisutnost neverbalne komunikacije
- usklađenost verbalne s neverbalnom porukom
- prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece u skupini

B. Pristojan govor (govor usklađen s govornim bontonom):

- Očni kontakt s djetetom (sugovornikom)
- Prisutnost pozdravnih izraza (*Dobro jutro!, Doviđenja!,...*)
- Prisutnost izraza pristojnosti (*Molim, Hvala, Izvoli*)
- Prekidanje dječjega govora

C. Korektan govor (govor usklađen s temeljnim komunikacijskim zahtjevima i s pravogovornom normom standardnoga hrvatskog jezika):

- Jasnoća upute / izjave odgojitelja upućene djeci
- Ispravljanje dječje izjave
- Prisutnost standardnoga hrvatskogajezika u komunikaciji s djecom

4. PRIKAZ ISTRAŽIVANJA

Kako bi se dobio uvid u odlike komunikacije odgojitelja i djece, provedeno je istraživanje u dječjim vrtićima *Šegrt Hlapić*, *Leptir* i *Sesvete*. Predmet istraživanja bila je prisutnost prije navedenih odlika komunikacije u interakciji odgojitelja i djece. Cilj istraživanja je bio utvrditi zastupljenost izabranih elemenata u komunikaciji odgojitelja s djecom te eventualnu povezanost učestalosti tih elemenata s godinama radnog staža i sa stupnjem obrazovanja odgojitelja. Istraživanjem je obuhvaćeno 40 odgojitelja u odgojnim skupinama predškolske dobi. Ispitanici su bili upoznati s ciljem i načinom istraživanja, dobrovoljno su pristali u njemu sudjelovati, što su potvrdili pisanom suglasnošću. Svi sudionici bili supravremeno obaviješteni o konačnim rezultatima istraživanja te o korištenju rezultata. Osim toga, istraživanje je u svemu provedeno u skladu s *Etičkim kodeksom istraživanja s djecom* (2003) jer su pri praćenju odgojiteljskog rada bila prisutna i djeca.

4.1. Metodologija istraživanja

Cilj je istraživanja bio utvrditi učestalost izabranih elemenata komunikacije odgojitelja u interakciji s djecom, kao i odnos pojavnosti tih elemenata komunikacije s radnim iskustvom odgojitelja i/ ili stručnom spremom (nezavisne varijable).

Kako bismo kvalitetnije razumjeli utjecaj nezavisnih varijabli na komunikacijske postupke odgojitelja, definirani su problemi istraživanja:

- Ustanoviti učestalost izabranih elemenata u komunikaciji s djecom na ukupnom uzorku odgojitelja
- Ustanoviti učestalost izabranih elemenata u komunikaciji s djecom u odnosu na stručnu spremu/obrazovanje odgojitelja.
- Ustanoviti učestalost izabranih elemenata u komunikaciji s djecom u odnosu na radno iskustvo odgojitelja.

Istraživanje je krenulo od pretpostavke da će izabrane komunikacijske postupke češće iskazivati odgojitelji višeg stupnja obrazovanja, neovisno o radnom iskustvu.

Istraživanje je provela neovisna promatračica tijekom boravka u odgojno-obrazovnoj skupini za vrijeme neposrednog rada odgojitelja i djece.

Upotrijebljena je istraživačka metoda promatranja kojom je praćena primjena izabраниh komunikacijskih elemenata (poželjnih i nepoželjnih) u interakciji odgojitelja i djece. Mjere učestalosti uporabe petnaest izabраниh elemenata komunikacije ispitane su na skali Likertova tipa od 5 stupnjeva (1 – nikad, 2 – rijetko, 3 – ponekad, 4 – često i 5 – uvijek).

Koristeći se metodom promatranja uz ispunjavanje skale procjene, istraživačica je boravila u odgojnoj skupini te prisustvovala odgojno-obrazovnom radu svakog odgojitelja. Svako promatranje obuhvatilo je dnevne rutine odgojitelja tijekom njihove cijele smjene. Prije samog promatranja zabilježeno je radno iskustvo odgojitelja i njihova stručna sprema (nezavisne varijable).

Unaprijed određene varijable su komunikacijski elementi, kao i poželjna ili nepoželjna komunikacijska ponašanja, svakodnevno prisutna u komunikaciji odgojitelj – dijete (i opisana u teorijskom dijelu ovoga rada). Svaki od tih petnaest komunikacijskih elemenata moguće je konkretizirati ovako:

- prisutnost pozdravnih izraza – podrazumijeva sve oblike pozdrava u raznim situacijama
- prisutnost izraza pristojnosti – podrazumijeva sve izraze u pojedinačnim i skupnim obraćanjima djeci
- očni kontakt s djetetom (sugovornikom) - znači približavanje sugovorniku/djetetu u svim komunikacijskim situacijama i gledanje djeteta u oči
- ugodna atmosfera u grupi – podrazumijeva ukupno ozračje i raspoloženje skupine u raznim aktivnostima
- ispravljanje dječje izjave – znači izravno ispravljanje konkretne dječje izjave
- prekidanje dječjeg govora – znači zaustavljanje dječjeg iskaza iz bilo kojeg razloga osim sigurnosne ugroze
- prisutnost standardnoga hrvatskog jezika u komunikaciji s djecom – podrazumijeva prikladnu upotrebu gramatički i semantički ispravnih iskaza u duhu hrvatskoga standardnog jezika

- prisutnost humora u komunikaciji - znači korištenje humora na djetetu prihvatljiv i razumljiv način
- postavljanje pitanje otvorenog tipa – znači učestalost pitanja otvorenog tipa, koja potiču dijete na dulje izražavanje, u situacijama kada je to očekivano
- prisutnost aktivnosti koji potiču govorno-jezični razvoj - znači aktualnu ponudu osmišljenih poticaja za govorno-jezični razvoj
- prisutnost elemenata aktivnog slušanja – znači upotrebu „ja poruka“, parafraziranja, postavljanje potpitanja
- prisutnost neverbalne komunikacije – podrazumijeva geste, mimiku, stav i sve ostale ekspresije tijelom i licem
- usklađenost verbalne s neverbalnom porukom –podrazumijeva da neverbalna poruka podupire izjavu koju prati
- prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece – znači izravno obraćanje djetetu jedan na jedan i komunikaciju licem u lice
- jasnoća upute/izjave odgojitelja upućene djeci – znači oblik izjave koji je primjeren dobi djece, koji je razumljiv djeci.

Rezultati promatranja obrađeni su kvantitativnom metodom te stavljani u odnos s nezavisnim varijablama (radno iskustvo odgojitelja i njihova stručna sprema). Prije odluke o korištenju pojedine vrste obrade podataka provjerene su asimetričnost i spljoštenost distribucija kako bi se odlučilo koja će se obrada koristiti. U Tablici 3. su uz ostala deskriptivna obilježja zavisnih varijabli prikazane i asimetričnost te spljoštenost distribucije koje se nalaze u granicama normale (asimetričnost nije veća od 3, a spljoštenost od 10) te se stoga u daljnjoj obradi podataka koristila parametrijska statistika 10.

4.2. Ispitanici

Anketa je primijenjena na ukupno 40 odgojitelja u sljedećim vrtićima: Dječji vrtić *Šegrt Hlapić*– 20 odgojitelja; Dječji vrtić *Leptir*– 10 odgojitelja; Dječji vrtić *Sesvete*– 10 odgojitelja.

U Tablici 2. prikazane su karakteristike ispitanika ovisno o radnom iskustvu i obrazovanju.

Tablica 2. Karakteristike uzorka

VARIJABLA	KATEGORIJA	N	%
Radno iskustvo	Manje od 10 godina	9	22.5
	10-20 godina	14	35.0
	20-30 godina	12	30.0
	Više od 30 godina	5	12.5
Obrazovanje	Srednja stručna sprema	3	7.5
	Preddiplomski studij	24	60.0
	Diplomski studij	13	32.5

Promatramo li strukturu uzorka ispitanika prema radnom iskustvu i stupnju obrazovanja, kako je prikazano u Tablici 2. nalazimo da je radno iskustvo raspodijeljeno kako slijedi: 22,5% promatranih ispitanika ima manje od 10 godina radnog iskustva, 35% ima radno iskustvo između 10 i 20 godina, a 30% iskustvo između 20 i 30 godina. Ispitanici s više od 30 godina radnog iskustva zastupljeni su s 12,5% u obrađenom uzorku. Što se tiče stupnja obrazovanja, tek 7,5% promatranih ima srednju stručnu spremu, dok 60% istih ima završen Preddiplomski studij RPOO. Također 32,5 % promatranih odgojitelja ima završen Diplomski studij RPOO.

4.3. Rezultati i rasprava

Tablica 3. Deskriptivna obilježja zavisnih varijabli

VARIJABLA	M	SD	Asimetričnost	Spljoštenost
Prisutnost pozdravnih izraza (Dobro jutro!, Doviđenja!,...)	3.7	0.69	0.47	-0,76
Prisutnost izraza pristojnosti (Molim, Hvala, Izvoli)	3.4	0.74	0.14	-0,09
Očni kontakt s djetetom (sugovornikom)	3.1	0.85	-0.25	-1,60
Ugodna atmosfera u skupini	3.8	0.53	-0.21	-0,02
Ispravljanje dječje izjave	2.6	0.59	-0.30	-0,19
Prekidanje dječjega govora	2.7	0.58	0.20	-0,64
Prisutnost standardnoga hrvatskogajezika u komunikaciji s djecom	3.3	0.66	-1.03	2,55
Prisutnost humora u komunikaciji s djecom	2.7	1.00	0.13	-0,47
Postavljanje pitanja otvorenog tipa	3.2	0.75	-0.30	-1,11
Prisutnost aktivnosti koje potiču govorno-jezični razvoj	2.1	0.75	-0.08	-1,17
Prisutnost elemenata aktivnog slušanja	3.0	0.51	0.00	1,30
Prisutnost neverbalne komunikacije	2.9	0.79	-0.43	0,03
Usklađenost verbalne s neverbalnom porukom	2.9	0.76	-0,60	0,55
Prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece u skupini	3.8	0.44	-1,20	-0,59
Jasnoća upute / izjave odgojitelja upućene djeci	3.8	0.46	-0,71	0,50

LEGENDA: M – aritmetička sredina, SD – standardna devijacija

Srednje vrijednosti prikazane u Tablici 3. pokazuju da su u komunikaciji odgojitelja s djecom najizraženije: *Ugodna atmosfera u skupini* ($M = 3.8$), *Prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece* ($M = 3.8$) i *Jasnoća upute/izjave odgojitelja djeci* ($M = 3.8$). Potom je po učestalosti *Prisutnost pozdravnih izraza (Dobro jutro! Doviđenja!,...)* ($M = 3.7$). Najmanje je izražena: *Prisutnost aktivnosti koje potiču govorno-jezični razvoj* ($M = 2.1$).

U Tablici 4. prikazani su postotci zabilježene učestalosti uporabe izabranih komunikacijskih elemenata.

Tablica 4. Postotak zabilježene učestalosti izabranih elemenata komunikacije

VARIJABLA	1	2	3	4	5
Prisutnost pozdravnih izraza (Dobro jutro!, Doviđenja!,...)	0.0	0.0	42.5	45.0	12.5
Prisutnost izraza pristojnosti (Molim!,Hvala!, Izvoli!)	0.0	10.0	50.0	35.0	5.0
Očni kontakt s djetetom (sugovornikom)	0.0	30.0	27.5	42.5	0.0
Ugodna atmosfera u skupini	0.0	0.0	27.5	67.5	5.0
Ispravljanje dječje izjave	2.5	40.0	55.0	2.5	0.0
Prekidanje dječjega govora	0.0	40.0	55.0	5.0	0.0
Prisutnost standardnoga hrvatskog jezika u komunikaciji s djecom	2.5	2.5	55.0	40.0	0.0
Prisutnost humora u komunikaciji s djecom	12.5	32.5	35.0	17.5	2.5
Postavljanje pitanja otvorenog tipa	0.0	20.0	42.5	37.5	0.0
Prisutnost aktivnosti koje potiču govorno-jezični razvoj	25.0	45.0	30.0	0.0	0.0
Prisutnost elemenata aktivnog slušanja	0.0	12.5	75.0	12.5	0.0
Prisutnost neverbalne komunikacije	5.0	22.5	52.5	20.0	0.0
Usklađenost verbalne s neverbalnom porukom	5.0	17.5	57.5	20.0	0.0
Prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece u skupini	0.0	0.0	25.0	75.0	0.0
Jasnoća upute / izjave odgojitelja upućene djeci	0.0	0.0	22.5	75.0	2.5

LEGENDA: 1- nikad, 2 - rijetko, 3 - ponekad, 4 - često, 5 - uvijek

Gore navedeni podaci, kao i oni sa srednjim vrijednostima, pokazuju da se najčešće u komunikaciji koriste sljedeći elementi: *Ugodna atmosfera u skupini*, *Prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece*, *Jasnoća upute/izjave odgojitelja* i *Prisutnost pozdravnih izraza (Dobro jutro!, Doviđenja!,...)*. Najmanje je izražena *Prisutnost aktivnosti koje potiču govorno-jezični razvoj*.

Zanimale su nas razlike u uporabi izabranih komunikacijskih elemenata ovisno o radnom iskustvu i obrazovanju odgojitelja. Zbog činjenice da je broj ispitanika u ovom istraživanju mali i da je u pojedinim kategorijama (stupanj obrazovanja i radno iskustvo) premali broj ispitanika za računanje razlika po skupinama, odlučili smo se za računanje povezanosti među varijablama. Zanimalo nas je, dakle, postoji li povezanost u učestalosti korištenja pojedinih elemenata komunikacije i obrazovanja te radnog iskustva odgojitelja. Dobiveni rezultati pokazuju da postoje dvije statistički značajne korelacije kod varijable obrazovanja i jedna kod varijable radnog iskustva.

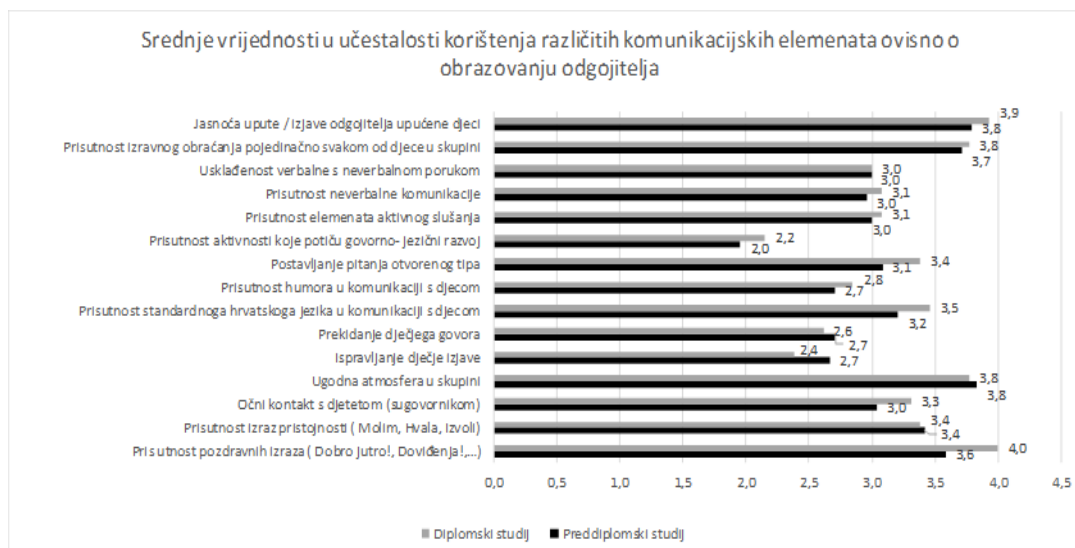
4.3.1. Komunikacija odgojitelja prema stupnju njihova obrazovanja

Za obrazovanje smo dobili dvije pozitivne korelacije. Jednu s varijablom *Prisutnost pozdravnih izraza* (*Dobro jutro!, Doviđenja!, ...*) ($r = 0.32$; $N = 40$; $p < 0.05$) i drugu s varijablom *Prisutnost neverbalne komunikacije* ($r = 0.40$; $N = 40$; $p < 0.05$). Drugim riječima, s porastom obrazovanja odgojitelja dolazi i do porasta u korištenju pozdravnih izraza te neverbalne komunikacije.

Što se tiče varijable radnog iskustva, dobivena je negativna korelacija između radnog iskustva i varijable *Ugodna atmosfera u skupini* ($r = -0.35$; $N = 40$; $p < 0.05$). To znači da porastom radnog iskustva odgojitelja dolazi do smanjenog osjećaja ugodne atmosfere u skupini. Iako je ova korelacija statistički značajna, ona nije velika, kao ni dvije ranije spomenute pozitivne korelacije s obrazovanjem odgojitelja.

Kako bismo ipak provjerili i razlike među skupinama koje nismo mogli napraviti radi malog broja rezultata u pojedinim skupinama, razlike smo izračunali samo tamo gdje je bio dovoljan broj ispitanika ili smo grupirali rezultate u manji broj skupina.

Kod obrazovanja, odnosno stručne spreme, to smo napravili tako da smo računali razliku samo između odgojitelja koji su završili preddiplomski studij ($N = 24$) i onih koji su završili diplomski studij ($N = 13$), a isključena su iz obrade podataka tri odgojitelja koji imaju samo srednju stručnu spremu. Rezultati t-testa pokazali su da nema statistički značajne razlike u uporabi izabranih elemenata komunikacije ovisno o tome jesu li odgojitelji završili preddiplomski ili diplomski studij. Dobivene srednje vrijednosti za obje skupine grafički su prikazane na sljedećoj slici.

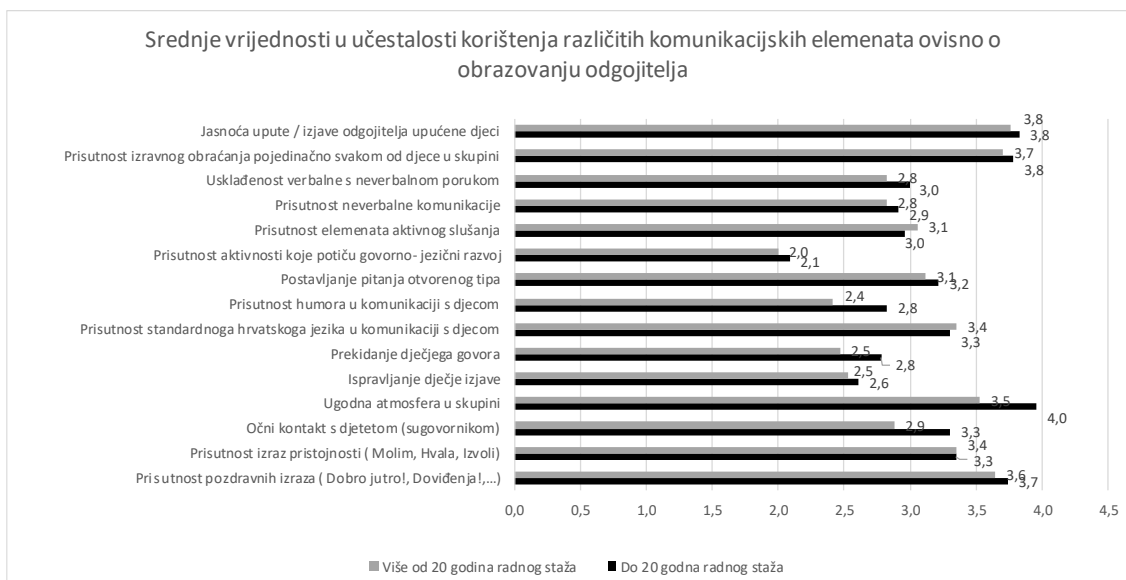

Slika 2. Srednje vrijednosti u učestalosti korištenja različitih komunikacijskih elemenata ovisno o obrazovanju odgojitelja.

4.3.2. Komunikacija odgojitelja prema godinama njihova radnog staža

Što se tiče radnog iskustva, s obzirom na mali broj odgojitelja u uzorku s manje od 10 (N = 9) i više od 30 (N = 5) godina radnog staža, odgojitelji su podijeljeni u dvije skupine – oni koji imaju do 20 godina staža (N = 23) i oni koji imaju preko 20 godina staža (N = 17) te je obrada podataka napravljena za te dvije skupine ispitanika. Dobiveni rezultati, korištenjem t-testa, ukazuju na to da statistički značajna razlika ovisno o radnom iskustvu odgojitelja postoji samo kod komunikacijskog elementa *Ugodna atmosfera u skupini* ($t = 2.68$; $df = 32.97$; $p < 0.01$).

Kao i kod izračuna korelacija, dobiveno je da odgojitelji s više staža (iznad 20 godina) imaju niži rezultat na varijabli *Ugodna atmosfera u skupini* ($M = 3.5$) u odnosu na odgojitelje s manje od 20 godina staža ($M = 4.0$). Ta razlika uočava se i na Slici 3.

Slika 3. Srednje vrijednosti u učestalosti korištenja različitih komunikacijskih elemenata ovisno o radnom stažu odgojitelja.

4.3.3. *Ukupno o rezultatima istraživanja komunikacije odgojitelja s djecom*

Analiza rezultata za učestalost pojavljivanja izabranih komunikacijskih elemenata u komunikaciji odgojitelja s djecom, a prema skali procjene od nikad do uvijek, pokazuje da, očekivano, najniža i najviša razina skale ni u kojoj varijabli nisu izrazito zastupljene, no ističe se vrlo visok postotak na četvrtoj razini skale (često uočeno ponašanje) kod varijabli vezanih za *Jasnoću upute ili izjave*, kao i za *Prisutnost izravnog obraćanja jednom djetetu*. Sljedeća varijabla s višim postotkom u navedenoj četvrtoj razini je *Ugodna atmosfera u skupini*. Iako su prve dvije zavisne varijable u izravnoj i očitij vezi s govorno-jezičnim razvojem djece, već navedena *Ugodna atmosfera u skupini* zasigurno pridonosi cjelokupnom razvoju djeteta i time ima i važnu ulogu u govorno-jezičnom razvoju.

Sukladno pretpostavci istraživanja, zanimale su nas razlike ovisno o radnom iskustvu i obrazovanju odgojitelja. Iz dobivenih rezultata mogu se iščitati dvije statistički značajne poveznice kod obrazovanja i jedna kod radnog iskustva. S obzirom na obrazovanje, uočene su dvije pozitivno istaknute varijable. Time rezultati pokazuju

da se odgojitelji višeg stupnja obrazovanja češće koriste *pozdravnim izrazima* i *neverbalnom komunikacijom* (Slika 2).

Što se tiče radnog iskustva, uočava se negativna korelacija između radnog iskustva i varijable *Ugodna atmosfera u skupini*. To nas navodi na zaključak da porastom radnog iskustva razina ugodne atmosfere u skupini opada. Napomenimo da ova korelacija nije jako izražena, kao ni dvije prije spomenute pozitivne korelacije s obrazovanjem. Dodatna obrada podataka prema godinama iskustva napravljena je usporedbom dviju skupina ispitanika, oni koji imaju 0 do 20 godina iskustva i oni koji imaju 20 ili više godina iskustva. Provođenjem t-testa dobivena je samo jedna statistički bitna razlika ovisna o radnom iskustvu odgojitelja i to kod komunikacijskog elementa *Ugodna atmosfera u skupini* (Slika 3).

Pretpostavka ovog istraživanja bila je da će poticajne komunikacijske postupke češće iskazivati odgojitelji višeg stupnja obrazovanja, neovisno o radnom iskustvu. Uzevši u obzir analizirane podatke možemo zaključiti da se ta pretpostavka djelomično potvrdila. Iako se u ovom istraživanju pokazalo da se odgojitelji s višim stupnjem obrazovanja, odnosno nakon završenog diplomskog studija, češće koriste svim promatranim komunikacijskim elementima u svom odgojno-obrazovnom radu, varijabla radnog iskustva ipak iskazuje određeni utjecaj. Suprotno očekivanjima, radno iskustvo pokazalo se negativno povezanom s ugodnom atmosferom u skupini u statistički značajnoj razlici. Iz navedenoga vidimo da Diplomski studij ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja značajno podiže kompetencije odgojitelja u svim područjima, pa tako i u komunikacijskom području. Vrlo su pozitivni i ohrabrujući visoki rezultati za kategorije jasnoće iskaza, individualnog pristupa djetetu i ugodne atmosfere u skupini. To potvrđuje da se odgojitelji znaju nositi s izazovima suvremenog pristupa svakom djetetu i njegovim potrebama, čak i s velikim brojem djece i raznolikim materijalnim uvjetima u gradskim vrtićima. Negativnu korelaciju između ugodne atmosfere i godina radnog iskustva moguće je pripisati zasićenju poslom, manjku motivacije kao i profesionalnom sagorijevanju u ovako zahtjevnom i odgovornom pozivu. Svakako moramo uzeti u obzir i to da je ovaj uzorak relativno malen, kao i činjenicu da sam čin promatranja od strane treće osobe stvara kod ispitanika (odgojitelja) određeni stres i osjećaj nelagode. Ipak, zahvaljujući svemu navedenom otvorena su vrata za detaljnije analize konkretnih postupaka u jezično-govornom odgoju u dječjim vrtićima. U svakom slučaju, ovo istraživanje otvara

razne mogućnosti refleksije i unapređenja odgojiteljskih kompetencija za govorno, kao i svako drugo odgojno područje.

5. ZAKLJUČAK

Dokumenti kao što su *Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju* te *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj*, kao i stručna literatura, usuglašeni su u isticanju važnosti poticanja svih područja djetetova razvoja, a time i govorno-jezičnog razvoja. Struka predvođena lingvistima i psiholozima naglašava kritična razdoblja u svakom pojedinačnom području djetetova razvoja.

Ovaj je rad donio prikaz dječjega govornoga razvoja i na njega usmjerenoga istraživanja. Pregledom stručne literature sve do suvremenih pristupa ovom području zaključuje se o neraskidivoj vezi genetike, okoline i međusobnog utjecaja svih djetetovih interakcija. U pripremi za ovo istraživanje nastojalo se izdvojiti važne elemente komunikacije koji su stalno prisutni u svim životnim situacijama, a posebno u situacijama komunikacije u odgojnoj ustanovi. Istraživanje je provedeno u kontekstu predškolskih ustanova jer je sve veći udio vremena u danu koje djeca provode u tom okruženju. Odgojitelj, kao stručnjak s određenim kompetencijama, bio je u prikazanom istraživanju glavni objekt promatranja i analize u nekoliko kategorija.

Analiza podataka do kojih se došlo promatranjem ukazuje na važnost cjeloživotnog učenja i mogućnosti da se odgojitelji obrazuju na visokoškolskom stupnju. Iako na nešto manjem uzorku, ovo istraživanje djelomično potvrđuju pretpostavke s početka istraživanja da će s porastom stupnja obrazovanja odgojitelja rasti i njihove kompetencije u poticanju dječjega jezičnoga razvoja. Ukupan dojam nakon promatranja 40 odgojitelja je pozitivan i ohrabrujući, a napose ako uzmemo u obzir broj upisane djece u skupinama i opće izazove odgojiteljskog posla. Odgojitelji pronalaze kreativne načine u pristupusvakom djetetu pomoću kojih stalno, i uvijek iznova, pružaju dobar i pozitivan model komunikacije uopće. No, uočava se i negativna korelacija između dužeg radnog iskustva i komunikacijskog elementa *Ugodna atmosfera u skupini*. Navedena korelacija ne treba iznenađivati jer kao i u svim ostalim profesijama, s vremenom dolazi do „sagorijevanja“ na poslu i zasićenja nekim aspektima posla.

Zaključno, ovakva istraživanja trebalo bi provoditi češće, čak i u ovako manjem obimu, a u svrhu refleksije i samorefleksije te kao poticaj stalnog percipiranja vlastitih postupaka i kompetencija. Kompleksnost profesije odgojiteljima nudi mogućnost da budu kreativni, otvoreni, ali ih ujedno stavlja u položaj visoke odgovornosti za svako dijete i za svaki dan proveden u skupini. Važna uloga samog vrtića, skupine, vršnjaka, a ponajviše važnost odgojiteljeve uloge u djetetovu razvoju u današnjem društvu nije prepoznata i dovoljno osviještena, osobito kod osoba iz šire zajednice. Odgovornost da svima ukažu na tu važnost i odgojiteljevu stručnost počiva na samim odgojiteljima i stručnim suradnicama svakodnevnim predstavljanjem svoga rada i stručnosti. Odgojiteljeva komunikacija s djetetom najbolji je medij kojim se odgojitelj predstavlja kako obitelji tako i široj zajednici.

Životno razdoblje koje djeca provode u vrtiću je ključno za njihov razvoj i za njihovo cjeloživotno učenje te je i neponovljiva prilika za postavljanje temelja na svim područjima djetetova razvoja, pa i govorno-jezičnoga. Uz obitelj, koja je primarna zajednica za dijete, predškolske ustanove imaju sve veću ulogu u djetetovu životu. Odgojitelj kao profesionalac i stručnjak treba u svom profesionalnom razvoju stalno nadograđivati, istraživati, obogaćivati sve svoje kompetencije. Ključno je da pritom prepozna svoje jake i slabije strane kako bi svakom djetetu mogao omogućiti uvjete da se cjelovito razvija na način koji njemu najviše odgovara.

Na kraju, ima li većeg zadovoljstva za odgojitelja od toga da dijete nakon napuštanja vrtića kroči u život opremljeno potrebnim vještinama i znanjima kojima će se koristiti cijeloga svoga života.

LITERATURA

- Andrešić, D. (2010). *Kako dijete govori? Razvoj govora i jezika, najčešći poremećaji jezično-govorne komunikacije djece predškolske dobi*. Zagreb: Planet Zoe.
- Apel, K., Masterson, J. J. (2004). *Jezik i govor od rođenja do 6 godine. Od glasanja i prvih riječi do početne pismenosti – potpuni vodič za roditelje i odgojitelje*. Lekenik: Ostvarenje d.o.o.
- Ašković, M., Ivić, I., Novak, J., Atanacković, N. (2003). *Razvojna mapa. Pregled osnovnih prekretnica u mentalnom razvoju djece od rođenja do sedme godine*. Zagreb: Prosvjeta.
- Babić, N. (1989). *Govor odgajatelja i dječje aktivnosti*. Zagreb: Školske novine.
- Berk, L. E. (2015). *Dječja razvojna psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Brajša, P. (1994). *Pedagoška komunikologija*. Zagreb: Školske novine.
- Brajša, P. (2000). *Umijeće razgovora*. Pula: C.A.S.H.
- Brajša, P., Brajša-Žgance, A. i Slunjski, E. (1999). *Tajna uspješnog roditelja i odgojitelja. Priručnik za rad na sebi namijenjen roditeljima, odgojitelja i učiteljima i svima koji žele unaprijediti svoj odnos s djecom*. Pula: C.A.S.H.
- Čudina-Obradović, M. (2008). *Igrom do čitanja: Igre i aktivnosti za razvijanje vještina čitanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Etički kodeks istraživanja s djecom*. (2003). Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Vijeće za djecu, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Kinder, I. (2014). Komunikacija odgojitelj-dijete. Preuzeto s: <http://www.dvds.hr/pdf/komunikacija.pdf> (15. 12. 2019.)
- Kovačević, M. (1996). Pomaknute granice ranoga jezičnoga razvoja: okvir za novu psiholingvističku teoriju. *Suvremena lingvistika*, 41-42 (1-2), 309-318.
- Kuvač, J., Palmović, M. (2007). *Metodologija istraživanja dječjeg jezika*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Largo, R.H. (2013). *Sretno djetinjstvo*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Lučić, K. (2007). Odgojiteljska profesija u suvremenoj odgojno-obrazovnoj ustanovi. *Odgojne znanosti*, 9 (1 (13)), 151-165.
- Miljak, A. (1987). *Uloga komunikacije u razvoju govora djece predškolske dobi*. Zagreb: Školske novine.

- Miljak, A. (2009). *Življenje djece u vrtiću: novi pristupi u shvaćanju, istraživanju i organiziranju odgojno-obrazovnog procesa u dječjim vrtićima*. Zagreb: Spektar media.
- Nacionalni kurikulum za rani odgoj i obrazovanje*. (2014). Republika Hrvatska, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.
- Posokhova, I. (1999). *Razvoj govora i prevencija govornih poremećaja udjece – Priručnik za roditelje*. Zagreb: Ostvarenje.
- Prebeg-Vilke, M. (1991). *Vaše dijete i jezik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Reardon, K.K. (1998). *Interpersonalna komunikacija – gdje se misli susreću*. Zagreb: Alinea.
- Sindik, J. (2008). Poticajno okruženje i osobni prostor djece u dječjem vrtiću. *Metodički obzori*, 3 (5), 143-154.
- Slunjski, E. (2001). *Integrirani predškolski kurikulum*. Zagreb: Mali profesor.
- Slunjski, E. (2003). *Devet lica jednog odgajatelja/roditelja*. Zagreb: Mali profesor.
- Slunjski, E. (2008). *Dječji vrtić – zajednica koja uči – mjesto dijaloga, suradnje i zajedničkog učenja*. Zagreb: Spektar media.
- Stančić, V., Ljubešić, M. (1994). *Jezik, govor, spoznaja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Starč, B., Čudina-Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B., Letica, M. (2004). *Osobine i psihološki uvjeti razvojadjeteta predškolske dobi: priručnik za odgojitelje, roditelje i sve koji odgajaju djecu predškolske dobi*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šego, J. (2009). Utjecaj okoline na govorno-komunikacijsku kompetenciju djece; jezične igre kao poticaj dječjem govornom razvoju. *Govor*, 26 (2), 119-149.
- Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S.A. (2005). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Velički, V. (2009). Poticanje govora u kontekstu zadovoljenja dječjih potreba u suvremenom dječjem vrtiću. *Metodika*, 10 (18), 80-91.
- Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju* (2019). preuzeto s: <https://www.zakon.hr/z/492/Zakon-o-pred%C5%A1kolskom-odgoju-i-obrazovanju> (18.03.2020).

PRILOG: Obrazac upitnika i procjene prilikom promatranja

Koliko dugo odgojitelj radi u odgojno-obrazovnoj praksi?

- a. manje od 10 godina
- b. između 10 i 20 godina
- c. između 20 i 30 godina
- d. više od 30 godina

Koji stupanj naobrazbe ima?

- a. Srednja stručna sprema
- b. Preddiplomski studij
- c. Diplomski studij

Procjena uporabe izabranih komunikacijskih elemenata u odgojiteljevu govoru

	NIKAD	RIJETKO	PONEKAD	ČESTO	UVIJEK
Prisutnost pozdravnih izraza (Dobro jutro!, Doviđenja!,...)					
Prisutnost izraz pristojnosti (Molim, Hvala, Izvoli)					
Očni kontakt s djetetom (sugovornikom)					
Ugodna atmosfera u skupini					
Ispravljanje dječje izjave					
Prekidanje dječjega govora					
Prisutnost standardnoga hrvatskoga jezika u komunikaciji s djecom					
Prisutnost humora u komunikaciji s djecom					
Postavljanje pitanja otvorenog tipa					
Prisutnost aktivnosti koje potiču govorno- jezični razvoj					
Prisutnost elemenata aktivnog slušanja					
Prisutnost neverbalne komunikacije					
Usklađenost verbalne s neverbalnom porukom					
Prisutnost izravnog obraćanja pojedinačno svakom od djece u skupini					
Jasnoća upute / izjave odgojitelja upućene djeci					

POPIS TABLICA

Tablica 1. Tablica urednoga govorno-jezičnog razvoja

Tablica 2. Karakteristike uzorka istraživanja

Tablica 3. Deskriptivna obilježja zavisnih varijabli

Tablica 4. Postotak odgovora za pojedine oblike komunikacije

POPIS SLIKA

Slika 1. Razine razgovora

Slika 2. Srednje vrijednosti u učestalosti korištenja različitih komunikacijskih elemenata ovisno o obrazovanju odgojitelja.

Slika 3. Srednje vrijednosti u učestalosti korištenja različitih komunikacijskih elemenata ovisno o radnom stažu odgojitelja.

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Ja, Anita Ljutić, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključivi autor diplomskog rada pod naslovom *Odgojiteljeva komunikacija i govorni razvoj djece* te da u navedenome radu nisu na nedozvoljen način korišteni dijelovi tuđih radova.

IZJAVA O AUTORSTVU RADA I O JAVNOJ OBJAVI RADA

Izjavljujem da sam diplomski rad pod nazivom *Odgojiteljeva komunikacija i govorni razvoj djece* izradila samostalno te sam suglasna o javnoj objavi rada u elektroničkom obliku.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima, bilo da su u pitanju knjige, znanstveni ili stručni članci, mrežne stranice, zakoni i sl. u radu su jasno označeni kao takvi te primjereno navedeni u popisu literature.
